

— ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА ЕТНОЛОГИЯТА —

ОБЩОЕТНИЧНО, РЕГИОНАЛНО И ЛОКАЛНО В БЪЛГАРСКИТЕ ТРАДИЦИОННИ КАЛЕНДАРНИ ПРАЗНИЦИ И ОБИЧАИ

Маргарита Василева

Традиционната българска календарна обредност се отличава с изключително богатство от варианти, което е регистрирано в огромното по обем градиво на етнографската наука, натрупано в продължение на близо век и половина. Като се започне от „Показалец“-а на Г. С. Раковски, сборниците на Л. Каравелов, В. Чолаков, братя К. и Д. Миладинови, К. А. Шапкарев, богатата сбирка на Д. Маринов „Жива старина“, премине се през трудовете на М. Арнаудов и Хр. Вакарелски и се стигне до събирателските приноси от наше време, без да се пренебрегва и всичко останало, фиксирано от работилите на етнографското поприще, налице е солиден емпиричен материал, който потвърждава впечатляващата вариантност на българските календарни празници и обичаи. Най-сполучливо тя бе илюстрирана в излязлата през последните три десетилетия поредица „Етнографски проучвания на България“, чиито девет тома покриват голяма част от нашето етнично землище.

Същевременно това вариантно многообразие се съчетава с единството на календарната празнично-обредна система, с нейната структурна обособеност и ясна етническа специфика. Тези две страни от характеристиката на българския народен календар могат да се проследят в почти всички досегашни изследвания, без да са били предмет на специална научна интерпретация.

Проблемът за общоетничното и регионалното в областта на календарните празници и обичаи е съществен момент в тяхното цялостно изследване. Неговото изясняване предполага не само да се определи съотношението общоетнично/регионално, обусловеността на това съотношение, но и конкретните характеристики на неговото проявление в тези обичаи.

Подобен опит може да се облекне на известните общотеоретични постановки, въпреки някои различия във възгледите на отделни изследователи по въпроса за общоетничното и регионалното (Генчев 1977: 261–266; 1984: 53–79; Мълъников 1975; Бромлей 1983; Щробах 1984: 13–16). Към тези две основни равнища, на които функционира народната култура, в това число и календарната обредност, се прибавя и локалното. Отношенията между тях са йерархични, като части към цялото. Чрез единството на общоетничното, регио-

налното и локалното се развива синкретичната по своя характер народна култура.

Тук ще се опитам да направя една по-обща характеристика на тази категория в сферата на календарните празници и обичаи. По понятни съображения ще се ограничи в хронологическия обхват от средата на XIX до средата на XX в. Това е периодът, през който те съставляват ясно изградена, жива и активно функционираща подсистема в рамките на празнично-обредната система и цялата традиционна култура на българите, свързана с капиталистическото развитие на страната. Календарната празнична обредност в тези времеви параметри е и най-пълно документирана.

Общоетничното и регионалното са двете основни страни от реалното битуване на календарната празнично-обредна система, които се проявяват успоредно и в много тясна връзка една с друга. При цялостното охарактеризиране на системата те трябва да се отграничат с техните измерения – обхват, форми на проявление, специфични особености и съотношение.

Общоетничното в календарните празници и обичаи намира проявление преди всичко в техния състав. Както показват материалите и изследванията, в разглежданите обичаи има два основни пласта, чийто генезис се отнася към различни исторически периоди (Генчев 1981: 159–174; Василева 1985: 133–139). Първият пласт включва древноезически по произход елементи, които водят своето начало от преднародностния период в етническата история на българите. Това са различни вярвания, представи, култове и породените от тях обредно-магически по тип действия със съответните обредни предмети и обредни лица. Тук се отнасят и редица гадания, предсказания, прогнози, обредни забрани и цели празнично-обредни комплекси.

Вторият пласт е свързан с налагането на християнската религия и нейното влияние, осъществявано от страна на църквата като официална държавна институция. Както в периода на формиране на българската народност, така и в по-късните етапи от нейното развитие религията, респективно църквата, оказва влияние върху изградените в празничния календар до момента обичаи и обреди.

Без да се спирам на сложните отношения и взаимовлияния между нововъведените християнско-канонични ритуали и заварената обредност, ще акцентирам само, че крайният резултат е именно изграждането на нов пласт в обичайно-празничната система. Той обхваща онези езически елементи и цели обредни структури, които се преосмислят в духа на християнската идеология, а така също и християнско-литургични елементи или празници, получили в народна среда паганистична трактовка. Механизмът на историческото формиране на този пласт е позволил и адаптацията на включените в новия църковно-християнски календар празници на светците, Богородица и Христос към култовете на редица езически божества (Георгиева 1983: 184–191).

Останалите чисто канонично-литургични елементи, въведени от християнската църква, които намират проявление само в култовата сфера, в конкретния случай не представляват интерес и затова не ги разглеждам.

В рамките на общия етнообразователен процес, който протича във всички области на формиране на българската народност – Тракия, Мизия, Добруджа и Македония, т.е. в цялата българска историческа етническа територия, отграничените два пласта влизат в състава на утвърждаващата се празнично-обредна система и образуват нейното основно ядро. Още в този ранен период (IX–X в.) те стават общ етнически белег на системата, т.е. чрез тях се формира общоетничното в нея.

Елементите на тези два пласта притежават изключителна устойчивост, която се определя от различни по характер фактори. От една страна, тя се дължи на аграрната основа на българския народен календар. В своята цялост той е свързан с традиционната за българите земеделско-животновъдна дейност и това обуславя неговия характер. Чрез ясно изразената си практическа насоченост, т.е. чрез една от основните си функции, календарните обичаи и обреди се поддържат в продължение на векове. Те се запазват и през разглеждания тук период на капиталистическо развитие в цялата българска етническа територия.

От друга страна, традиционните обредни структури по своята природа и същност се отличават с голяма консервативност. От трета страна, фактор за тяхната устойчивост е и исторически създамата се връзка с християнския календар. Църквата изиграва голяма роля за поддържането на онази част от древноезическите по произход празници и обичаи, които са били прикрепени към християнския календар, както и на обредните структури, получили християнско-религиозно осмисляне. Такива традиционни български празници, като Коледа, Йордановден, Ивановден, Трифон Зарезан, Лазаровден, Великден, Гергьовден, Илинден, Архангеловден, Никулден и пр., чиято обредност се корени в езическия период, през XIX–XX в. съставляват основната част от официалния църковно-християнски календар и се честват като празници на съответния светец или на Христос. През целия капиталистически период, до 40-те години на миналия век, църквата регулира битовата част от традиционната празнично-обредна система и подсилва нейната религиозно-християнска страна. При това влияние тя не успява да измести основното езическо ядро на календарната обредност и по този начин се утвърждава като един от важните фактори за нейното запазване и поддържане като цялост.

В този си вид и структурно единство елементите на очертаните два пласта в българската традиционна календарна обредност изпълняват важни етнически функции, които също така се явяват едни от основните им стабилизатори. Разбира се, всичко това далеч не е така просто и схематично, както тук го представям като краен резултат от един дълъг, много сложен и противоречив процес.

Общото в календарните обичаи се проявява и в цялата структура на тяхната система. В българския празничен календар ясно се открояват различни обичайно-празнични цикъла – независимо дали те са четири (зимен, пролетен, летен и есенен) или два (зимен и летен), които в случая се свързват с „близначния модел“ за организация на годишното календарно време. Макар че подобно

деление е условно и границите между циклите не винаги могат да се определят рязко, то цикличността на системата от обичаи е несъмнена. Тя се корени в древната митологична представа за цикличното време.

Всеки календарен цикъл е свързан с определено годишно време (например това на зимното или лятното слънцестоене), което народът в своя многовековен опит свързва с наблюдаваните климатични промени, с календарните сезони и съответната за тях стопанска дейност. Празниците, обичаите и обредите, включени в отделните цикли, са обединени от техния общ характер и обредна насоченост. Ако говорим за четириесезонно деление, то за зимния календарен цикъл са характерни най-вече прогнозиращи и продуциращи обреди, които в голямата си част имат аграрна основа. Пролетните празници и обичаи могат да се определят като продуциращи и предпазващи, насочени също към обредно осигуряване на плодородие и богата реколта. Главно предпазващ е характерът и на летния обичайно-празничен цикъл, който съвпада с времето на най-усилено прибиране на реколтата. Връзката на обичаите със стопанската година и тяхната аграрна основа, макар и не така пряко изразена, се запазва и при есенния календарен цикъл, чиято обредност носи главно жертвен характер.

Разбира се, съдържанието на отделните календарни цикли е твърде сложно. В тях влизат и такива празници и обичаи, чиито корени не са свързани пряко със стопанската дейност. Например в българския календар са запазени реликти от древните обреди за санкциониране на полово-възрастови преходи, каквито са коледуването, сурвакането, лазаруването (Йорданова 1966: 107–162; Колева 1972: 367–372; Габровски 1980: 40–49; 1983; 1989: 12–49). В резултат на многовековното си развитие обаче те влизат в общата система на календарните обичаи и в периода от средата на XIX до средата на XX в. Съдържат редица елементи и черти, които дават основание да се говори за аграрната страна на техния обреден смисъл и насоченост.

Отбелязаната цикличност, която е присъща на празничния календар, се наблюдава във всички региони на българската етническа територия. Отделните календарно-празнични цикли носят вътрешно единство, което ги отличава един от друг. По такъв начин общоетничното в съдържанието и структурата на цялостната система се проявява на равнище календарен цикъл. Може да се добави, че общото се проявява и в последователността на празниците и обичаите във всеки цикъл, която е една и съща в разглеждания пространствен обхват на българската етническа територия. Нещо повече, даже и в отделния празнично-обреден комплекс се повтаря подредбата на неговите основни компоненти. Така например основните обичаи и обреди, свързани с празника Сирница, Сирни Заговезни – обредната трапеца, празничните огньовете и маскарадните кукерски игри – независимо от множеството регионални и дори локални (селищни) варианти, се изпълняват навред у българите в една и съща последователност (Vasileva 1979: 89–96).

По този начин исторически утвърдилите се състав и структура на календарната празнично-обредна система отразяват общото в нея. То именно определя нейните етнически белези и етническо единство, а оттук – и етническите ѝ функции.

При реалното битуване на системата обаче не може да се отдели самостоятелно функциониращ общоетничен модел на проявление на общото. То винаги е вплетено в регионалните варианти, винаги има конкретно регионално или локално проявление. Общото е съвкупност от частни елементи, които то обединява именно чрез състава и структурата на цялостната система, както и чрез механизмите и типа на нейното действие.

Погледнато от друга страна, регионалното и локалното е конкретно проявление на общото, но винаги в неговото единство с вариантите на системата. То именно (регионалното) определя в значителна степен богатството и многообразието на българските традиционни календарни обичаи. Онова многообразие, което е отразено в богатите етнографски сборки от края на XIX и началото на XX в., във всяко описание на традиционния празничен календар, в цялата документална изворова база на българската етнология.

Регионалното в календарната обредност трябва да се търси на различни равнища – в пространствен обхват, в структурата на отделния празнично-обреден комплекс, в неговите компоненти, като обикновено тези равнища се пресичат. Взето в пространствен обхват, регионалното се наблюдава както в цели региони от българската етническа територия, така и в по-малки (етнографски по обособеност) области. Още по-многобройни и разнообразни са вариантите на локалното, които териториално се свързват с определен по-малък район или дори отделно селище. Календарните обичаи по отношение на регионалното могат да се разглеждат в две големи групи – източнобългарски и западнобългарски. Границата между тях би могла да се търси около ятовата говорна граница. Източнобългарски са маскарадните обичаи и игри от типа на кукерите, свързани със Сирни Заговезни, докато само в Западна България са познати новогодишните ергенски маскарadni обичаи и игри на сурваскари, джемаларе, дедици, бабугери, старци, беляци и пр.

Редица обичаи могат да бъдат отнесени към отделни по-големи или по-малки области. Например обичаят Герман, структурно и функционално свързан с обичая за дъжд Пеперуда, се среща в Северна България, сред населението по южните склонове на Средна и Източна Стара планина и Странджа. Само за района на Северозападна България е характерен обичаят гонене змей, главно за югоизточните български земи – Еньова буля, обичаят водичарки – сред македонските българи. Още по-тясно локализиран са обичаите совойница – в Средните Родопи и Търновско, Мара липанка – сред загорците в Бургаско, обичаят вардене квас – на места в Русенско, Разградско, Търновско, Плевенско, твърде архаичният и интересен обичай Мища сватба, регистриран у населението в Тетевенско-Троянския балкан и Странджа, нестинарството – в

няколко селища на Странджа. Разбира се, тази редица от примери може да бъде далеч по-дълга, ако става дума за изчерпателност, но това едва ли е необходимо. Подобно локализиране се наблюдава и по отношение на цели празници. Ще посоча Петловден, Петеларовден, регионален празник, честван в най-източните райони на българската етническа територия от Добруджа до Одринско и Лозенградско включително.

Регионални специфики се проявяват и в структурата на отделните празнично-обредни комплекси. Като пример могат да послужат много празници и обичаи в системата. Така празнично-обредният комплекс на общобългарския празник Свети четириси само в Западна България (където е познат под друго название – Младенци) и на места в Родопската област включва обреди за предпазване от болестта шарка. В Източна Тракия и някои природопски райони момите лазаруват със специално направена кукла Лазар, действията с която се включват в общия обреден комплекс. От този порядък са и някои от посочените вече обредни структури, които битуват в определени по-големи или по-малки пространствени ареали на страната. Такива регионални обичаи като сурвакари, кукери, Еньова буля, кумичене се явяват едни от основните компоненти в цялостния обреден комплекс на известните у всички българи традиционни празници Нова година, Сирни Заговезни, Еньовден, Връбница.

Многократно в разглежданата обичайна система се срещат случаи, когато едни и същи обреди и обредни практики (и по форма, и по механизъм на действие, и по функция) са прикрепени към различни празници. Такъв е случаят с полязването, свързано най-често с Игнажден, но и с Гергьовден, Димитровден, Варвара, св. Ана. Или пък моминското гадание за женитба, известно като дайлада в Средна Северна България или Василица, топене на пръстени в Софийско, Парен петел в Пловдивско и календарно прикрепено към Васильовден, което структурно и функционално отговаря на еньовденското и гергьовденското припяване на китки.

Ако разгледаме календарната обредност откъм компонентите на празнично-обредния комплекс (действия, обредни предмети, обредни лица, названия), също ще открием изключително много регионални и локални специфики. Най-общо те отразяват културно-историческите особености на отделните български етнографски групи и области.

Независимо от това, на какво равнище се проявяват регионалното и локалното в календарните празници и обичаи, те винаги и неизменно остават част от общата културно-битова система на българите. Затова те се осъзнават, от една страна, като местно специфични, а от друга – като общоетнични, т.е. български. Нещо повече, много често носителите на традицията осъзнават и приемат етнографската специфика като най-чисто проявление на общоетничната култура.

Разглежданите категории общоетнично, регионално и локално са исторически и социално обусловени. Това определя тяхната променливост, основ-

ните тенденции на развитие и съотношението между тях. В постоянно задълбочаващия се процес на интеграция в областта на народната култура през избрания времеви период общото и регионалното показват различни посоки на изменение, а оттук – и промяна на относителния им дял в общата структура на празнично-обредната система. Общоетничното непрекъснато нараства, разширява и обогатява своето ядро, докато регионалното, както и локалното, губи постепенно спецификите си за сметка на общоетничните елементи и стеснява социалния си обхват.

Този закономерен процес на етнокултурна интеграция се развива с различен темп, определян също от конкретните исторически, социално-икономически и културни условия. Така през периода на капиталистическото развитие на българите интеграционният процес протича твърде интензивно и дава чувствително отражение върху съдържанието и съотношението между общонационалното и регионалното в празнично-обредната система (Василева 1974: 343–344). През този период интеграционният процес в областта на календарните празници и обичаи съвпада с тяхното разрушаване и отмиране. При това тези два процеса са не само едновременни, но и взаимосвързани и обусловени. Разрушаването на календарните обичаи и обреди се явява предпоставка за тяхното по-бързо и по-пълно интегриране. И макар че интеграционният процес остава незавършен, той довежда до значително уеднаквяване на обичаите. В края на разглеждания период, наред с характерните за отделни области на страната развойни особености на етнокултурната интеграция и запазените регионални отлики, общоетничното, т.е. общобългарското, е твърде засилено и с разширен обхват в традиционната българска календарна празнично-обредна система.

ЛИТЕРАТУРА

- Бромлей, 1983:** Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
- Василева, 1974:** Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974, 343–344.
- Василева, 1985:** Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т. 3. С., 1985, 133–191.
- Габровски, 1980:** Габровски, М. Маскирането в българските новогодишни обичаи. – БЕ, кн. 3, 1980, 40–49.
- Габровски, 1983:** Габровски, М. Исторически корени на новогодишните обичаи на момците. Дисертация. С., 1983.
- Габровски, 1989:** Габровски, М. Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 12–49.
- Генчев, 1977:** Генчев, Ст. Проблемът за общоетничното и регионалното в духовната народна култура. С., ИБИД, кн. 31, 1977, 261–266.

Генчев, 1981: Генчев, Ст. Обичайна и празнична система. – В: Българска народна култура. С., 1981, 159–174.

Генчев, 1984: Генчев, Ст. Народна култура и етнография. С., 1984.

Георгиева, 1983: Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983.

Йорданова, 1966: Йорданова, Л. За обичая лазаруване в България. – ИЕИМ, кн. IX, 1966, 107–162.

Колева, 1972: Колева, Т. За произхода на пролетните момински обичаи. – В: Проблеми на българския фолклор. С., 1972, 367–372.

Мыльников, 1975: Мыльников, А. С. К вопросу о локальных особенностях культуры в этнических процессах. Расы и народы. Ежегодник, № 5, М., 1975.

Щробах, 1984: Щробах, Х. Мисли за единството и многообразието на народната култура. – БЕ, кн. 6, 1984, 13–16.

Vasileva, 1979: Vasileva, M. Struktura, funkce a vývoj tradičních bulharských obyčejů, spojeních se „Širnici“. – В: Masopustní tradice. Brno, 1979, 89–96.